Hoe willen kinderen herdenken?

Onderzoeksrapport deel 1

B. Mitima-Verloop, T. Mooren & P. Boelen

Nationaal Comité 4 en 5 mei

Project Rituelen

ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum

Colofon
Publicatiedatum: februari 2019
Organisaties: Nationaal Comité 4 en 5 mei en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum
Met medewerking van: G.J. van den Brinkschool te Wageningen, Kennemer Lyceum te Haarlem, Wartburg College te Rotterdam, Driestar College te Leiden, R.O.C. van Amsterdam te Amsterdam en Jongerencentrum Studio 5 te Hoofddorp
Opmaak: Nationaal Comité 4 en 5 mei
Foto: Nationale Herdenking op de Dam. Bloemlegging door kinderen. Japser Juinen

Deze publicatie maakt deel uit van het meerjarig onderzoekprogramma (2016-2020) over de rituelen van herdenken en vieren. Het onderzoek naar rituelen heeft nadrukkelijk tot doel om de praktijk van herdenken en vieren te versterken.
Meer informatie is te vinden op: www.4en5mei.nl/onderzoek/rituelen

Hoe willen kinderen herdenken?

Onderzoeksrapport deel 1

B. Mitima-Verloop, T. Mooren & P. Boelen

Nationaal Comité 4 en 5 mei

Project Rituelen

ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum

INHOUDSOPGAVE

3 HOOFDSTUK 1 *Inleiding*

4 HOOFDSTUK 2 *Methode*

2.1 Onderzoeksopzet en procedure 4
2.2 Deelnemers 4
2.3 Inhoud focusgroepen 5
2.4 Analyses 5

6 HOOFDSTUK 3 *Resultaten*

3.1 Herdenken algemeen 6
3.1.1 De betekenis en het belang van herdenken 6
3.1.2 Ervaringen en informatiebronnen 7
3.1.3 Waardering 9
3.2 Rituelen 12
3.2.1 De betekenis van de rituelen 12
3.2.2 De waardering van de rituelen 12
3.3 Overkoepelende aspecten 15
3.3.1 Belangrijkste bouwstenen 15
3.3.2 Verschillen tussen groepen 17

19 HOOFDSTUK 4 *Discussie*

4.1 Conclusie 19
4.2 Vergelijking met ander onderzoek 19
4.2.1 Organisatoren van herdenkingen 19
4.2.2 Uitvoering, context en werking 20
4.3 Beperkingen 21
4.4 Aanbevelingen 21
4.5 Vervolgonderzoek 21

Referenties 23

Bijlage 1: Tabel rituelen 24

INLEIDING 1

Kinderen die in Nederland opgroeien hebben geen persoonlijke herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. Vergeleken met ouderen die deze persoonlijke herinneringen nog wel hebben, groeien ze op in een andere tijd, met eigen trends en ontwikkelingen. Daarnaast hebben ze door hun jonge leeftijd andere interesses dan volwassenen. Deze zaken zijn allemaal van invloed op de manier waarop kinderen omgaan met herdenken van de Tweede Wereldoorlog. Over het algemeen zijn herdenkingen jarenlang afgestemd op de aanwezigheid van de eerste generatie. Om de toekomst van herdenken te waarborgen moeten volgende generaties zich de bestaande rituelen eigen maken en hier op hun eigen manier vorm en richting aan geven (1).

Uit diverse onderzoeken blijkt dat kinderen het herdenken van de Tweede Wereldoorlog belangrijk vinden (2, 3, 4). Toch is de algemene steun voor 4 mei onder kinderen lager dan bij volwassenen en ze nemen ook minder vaak deel aan een herdenking dan ouderen (3). Op allerlei manieren wordt geprobeerd om kinderen meer bij herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog te betrekken. Allereerst blijkt educatie en de overdracht van ouders onmisbaar te zijn om kinderen te interesseren voor herdenken en hen bekend te maken met de traditionele rituelen[1] van herdenken (5). Tegelijk wordt geprobeerd de herdenking aan te laten sluiten bij kinderen door nieuwe rituelen te introduceren, kinderen een actieve rol te geven, of een herdenking speciaal voor en door kinderen te organiseren (9). Maar in hoeverre wordt dit doel ook bereikt? Waar hebben kinderen behoefte aan? Welke vorm van herdenken spreekt hen aan? Naar dit onderwerp is tot nu toe weinig empirisch onderzoek gedaan.

In het huidige onderzoek krijgen kinderen een stem, hun opvattingen en ideeën over bovenstaande vragen staan centraal. Met de uitkomsten van dit onderzoek kan het Nationaal Comité 4 en 5 (NC) mei richting geven aan hun (educatie) beleid en de manier waarop zij kinderen kunnen betrekken bij het herdenken van de Tweede Wereldoorlog. Ook kan het lokale comités en scholen helpen om het thema herdenken op een betekenisvolle manier dichter bij kinderen te brengen.

Dit rapport is onderdeel van het meerjarig rituelenonderzoek van het Nationaal Comité, waarin de vraag centraal staat hoe rituelen van herdenken en vieren in de toekomst betekenisvol kunnen blijven. Dit wordt uitgewerkt in verschillende deelstudies met een interdisciplinaire insteek. In dit rapport, voor de deelstudie Volgende Generaties, staan de volgende vragen centraal:

1. Welke ervaring hebben kinderen[2] met herdenken van de Tweede Wereldoorlog en waardoor raken zij bekend met en betrokken bij herdenken?
2. Hebben kinderen interesse in of behoefte aan bepaalde vormen van herdenken en waar zijn deze voorkeuren op gebaseerd?

Allereerst zal de toegepaste onderzoeksmethodiek worden toegelicht. Vervolgens worden de resultaten van het huidige onderzoek beschreven. De discussie bevat tot slot een koppeling van de gevonden resultaten met eerdere onderzoeken en wetenschappelijke literatuur.

METHODE 2

2.1 ONDERZOEKSOPZET EN PROCEDURE

Omdat er maar weinig wetenschappelijk onderzoek is gedaan naar herdenken van de Tweede Wereldoorlog onder kinderen is gekozen voor een exploratief en praktijkgericht onderzoek. Het betreft een kwalitatief onderzoek bestaande uit focusgroepen, waarbij het begrijpen van de keuzes en meningen van kinderen centraal staat.

> "Een focusgroep is een groepsinterview met een specifiek onderwerp waarin gebruik wordt gemaakt van sociale interactie tussen de deelnemers. Gemiddeld heeft een focusgroep 6 tot 10 deelnemers, zodat deelnemers voldoende ruimte hebben om te kunnen spreken en er ook ruimte is voor interactie en discussie tussen de deelnemers" – H. Boeije (2014), p. 8

Voor het onderzoek is ethische toestemming verleend door de Facultaire Ethische Toetsingscommissie (FETC) van de Universiteit Utrecht. Verschillende scholen zijn benaderd met de vraag of zij bereid waren mee te werken aan dit onderzoek. Voor de keuze van scholen is gebruik gemaakt van de lijst die het NC heeft van scholen die wel en niet meedoen aan het project *Adopteer een Monument*. Om de onderzochte groep kinderen zo divers mogelijk te maken is een aantal selectiecriteria opgesteld.

- Kinderen komen van verschillende leeftijden en onderwijsniveaus, vanuit het primair onderwijs en het voortgezet onderwijs (onderbouw en bovenbouw).
- Vanuit elk niveau worden zowel scholen betrokken die actief meedoen aan een project rondom herdenken als scholen die dit niet doen.
- Scholen komen uit verschillende provincies in Nederland.
- Kinderen met verschillende culturele achtergronden worden betrokken.

Om kinderen met diverse achtergronden te betrekken, is gekozen om ook via een buurthuis een focusgroep te organiseren. De kinderen die meededen aan het onderzoek hebben zich vrijwillig aangemeld of zijn door middel van loting door de leerkracht gekozen om deel te nemen. Alle kinderen en hun ouders ontvingen een informatiebrief voorafgaand aan het onderzoek en tekenden een toestemmingsformulier voor opname van de gesprekken en anonieme verwerking van de gegevens. De focusgroepen werden (met uitzondering van de focusgroep in het buurthuis) op school gehouden en duurden één uur.

2.2 DEELNEMERS

Er zijn zeven focusgroepen gehouden op vijf verschillende scholen en in één buurthuis. De scholen waren gevestigd in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Gelderland. 55 kinderen namen in totaal deel aan de focusgroepen (zie Tabel 1). Het aantal jongens en meisjes dat deelnam, was ongeveer gelijk. In de uiteindelijke analyses is hier geen verschil tussen gemaakt. De leeftijden van de kinderen varieerden van 10 tot 18 jaar.

TABEL 1

Deelnemende scholen en het aantal kinderen (n) in de focusgroepen.

	Primair Onderwijs	**Voortgezet Onderwijs onderbouw**	**Voortgezet Onderwijs bovenbouw / MBO**
Actief rondom herdenken	Wageningen (*n* = 10)	Rotterdam (*n* = 6)	Rotterdam (*n* = 10)
Niet actief rondom herdenken	Hoofddorp (*n* = 6)	Leiden (*n* = 6)	Haarlem (*n* = 8) Amsterdam (*n* = 9)

2.3 INHOUD FOCUSGROEPEN

Voorafgaand aan de focusgroepen werd een topic lijst gemaakt. Twee hoofdonderwerpen waren: 1. de ervaring die kinderen hebben met herdenken van de Tweede Wereldoorlog en hoe zij komen aan de kennis hierover, en 2. specifieke rituelen en de waardering voor deze rituelen. We begonnen met een fragment uit de televisie-aflevering van *Het Klokhuis* over de Dodenherdenking[3], om de kinderen duidelijk te maken waar het onderwerp van de focusgroep over gaat: het herdenken van onder andere de Tweede Wereldoorlog, zoals dat in Nederland op 4 mei gebeurt. Daarbij hebben we niet specifiek toegelicht wie we tijdens deze herdenking officieel, volgens het Memorandum van het NC, herdenken. Als introductie op het tweede onderwerp, de specifieke rituelen, werd een filmfragment van een specifieke herdenking voor kinderen getoond. Kinderen uit het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs zagen een fragment van de Nationale Kinderherdenking in Madurodam in 2017[4]. Kinderen uit de bovenbouw van het voortgezet onderwijs en het MBO kregen een fragment van de Jongerenherdenking in Rotterdam in 2017[5] te zien. Hierin wordt het verschil duidelijk tussen een traditionele vorm en nieuwere vormen van herdenken. Achttien willekeurig gekozen rituelen werden in detail besproken met behulp van foto's waarop het ritueel te zien was (zie p. 11). De gekozen rituelen zijn afgeleid van diverse herdenkingen en worden niet altijd gebruikt bij de Dodenherdenking. Niet alle rituelen werden in elke focusgroep behandeld. Er was altijd een balans tussen het bespreken van traditionele rituelen en nieuwe vormen van herdenken. De focusgroep werd afgesloten met een opdracht op papier, waarbij kinderen in een afgebeeld lampje konden opschrijven wat zeker onderdeel van herdenken moet blijven.

2.4 ANALYSES

De focusgroepen zijn getranscribeerd en geanalyseerd met behulp van het programma MAXQDA, volgens de methodiek beschreven door Boeije (7). Allereerst werd de tekst open gecodeerd, waarbij de tekst in fragmenten wordt ingedeeld en elk fragment een bijbehorende code kreeg. In een triangulatie-sessie werd met verschillende onderzoekers gediscussieerd over de codering en werd deze uitgebreid totdat consensus was bereikt. Vervolgens werd axiale codering toegepast, waarbij de verschillende codes werden geïntegreerd in overkoepelende categorieën. Ook hierin werd meegekeken door een andere onderzoeker. Ten slotte vond een selectieve codering plaats, waarbij verbanden zijn gelegd tussen de diverse onderwerpen en de onderzoeksvragen.

[3] https://www.youtube.com/watch?v=tunBEYzPAFQ

[4] https://www.youtube.com/watch?v=gvYqQ5Y4ahg

[5] https://www.youtube.com/watch?v=8qV4u2fvrqA

RESULTATEN 3

De reacties van de deelnemende kinderen hebben betrekking op de volgende onderwerpen. Allereerst ging het over herdenken in het algemeen, waarbij als elementen kunnen worden onderscheiden: de betekenis en het belang van herdenken voor kinderen; de ervaring die kinderen hebben met herdenken en wat hun informatiebron hiervoor is; en de waardering van elementen in de herdenking, zoals het betrekken van kinderen en de koppeling met de actualiteit. Een tweede onderwerp waren de specifieke rituelen. Daarbij werd gelet op twee onderdelen, namelijk de betekenis van rituelen en de waardering van deze rituelen. We werken deze aspecten hieronder uit.

3.1 HERDENKEN ALGEMEEN

3.1.1 De betekenis en het belang van herdenken

Associaties
Wat is het eerste waar je aan denkt bij het woord 'herdenken'? Allereerst antwoorden de kinderen op deze startvraag vaak met een aanduiding voor *wat of wie herdacht* wordt. De meest genoemde associaties zijn *'Overleden mensen'* en *'Oorlog'*. Met oorlog wordt over het algemeen specifiek de Tweede Wereldoorlog bedoeld, wat duidelijk wordt door het noemen van *'Geschiedenis'* of specifieke personen als *'Hitler'*. Ook *'5 mei'* en *'Bevrijders'* wordt direct gelinkt aan het woord herdenken.

Ten tweede noemen kinderen woorden die te maken hebben met *hoe en waar herdacht* wordt. Een aantal rituelen wordt bijvoorbeeld direct geassocieerd met herdenken. Het woord *'Stilte'* wordt vaak genoemd, maar ook *'Kransen leggen'*, *'Bloemen'*, en de *'Koning en koningin'*. De *'Begraafplaats (lokaal)'* en *'De Dam'* zijn de associaties die te maken hebben met plekken waar deze rituelen uitgevoerd worden. Ook leggen enkele kinderen een link tussen *'Kerk en christelijk'* en herdenken.

Tot slot worden ook aspecten genoemd die te maken hebben met de vraag *waarom*, met welke uitwerking, we herdenken. Hierbij worden de woorden *'Verdriet'*, *'Nadenken'*, *'Eer'*, *'Respect'*, *'Niet vergeten'* en *'Verbinding'* genoemd. Er zijn ook kinderen die benoemen dat ze *'Niets'* associëren met herdenken, of meer specifiek dat ze het *'Saai'* vinden of *'Geen interesse'* in hebben.

Redenen
In de focusgroepen zijn we dieper ingegaan op de betekenis die het herdenken van de Tweede Wereldoorlog en vredesmissies nadien in het algemeen heeft voor kinderen. De grote meerderheid van de kinderen geeft aan dat zij de herdenking belangrijk vinden. Hiervoor geven zij verschillende redenen[6]:

- De mensen die het hebben meegemaakt (eerste generatie) zijn nog in leven, voor hen moeten we nu blijven herdenken.
- Je moet wat afweten van de geschiedenis van je eigen land.
- Het hoort bij Nederland, bij de traditie en cultuur van dit land.
- Herdenken is belangrijk uit respect en eerbetoon voor degenen die gestorven zijn en voor de overlevenden.
- Het is een waarschuwing. Wanneer je niet leert van je verleden ben je gedoemd dit te herhalen. De actualiteit (zoals antisemitisme en huidige oorlogen) laat zien dat dezelfde zaken die tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de orde waren nog steeds spelen. Daarom blijft het belangrijk.
- We mogen het grote aantal doden en de opoffering van anderen voor onze toekomst niet vergeten.
- Door middel van herdenken kunnen we elkaar steunen in moeilijke tijden.

[6] De redenen staan op volgorde van het aantal keer dat ze genoemd zijn (redenen die het vaakst genoemd worden staan bovenaan).

Hoewel duidelijk in de minderheid, zijn er ook kinderen die aangeven dat ze herdenken niet of minder belangrijk vinden. Daarvoor geven ze verschillende redenen. Bijna al deze uitspraken zijn gedaan door kinderen die in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs zitten.

- De herdenking duurt lang, is saai en oninteressant.
- Focussen op de toekomst en daadwerkelijk iets doen is beter dan alleen maar terugkijken naar het verleden, veel praten en uiteindelijk niets veranderen.
- De Tweede Wereldoorlog is te lang geleden, het is niet meer te beseffen hoe het toen was.
- De mensen zijn toch al overleden, je hoeft daar niet elk jaar opnieuw bij stil te staan.
- Er overlijden dagelijks mensen en kinderen die we niet herdenken.
- Eigenlijk zou er geen herdenking nodig moeten zijn om eraan te denken, als het je interesseert denk je er toch wel aan.
- Niemand in mijn familie heeft iets meegemaakt in de Tweede Wereldoorlog.

Het is overigens niet zo dat deze kinderen willen dat er niet meer herdacht wordt. Vaak geven ze aan dat ze het prima vinden voor anderen, maar er zelf geen waarde aan hechten. Uit de opmerkingen wordt duidelijk dat sommige kinderen, in het licht van de actualiteit, de Tweede Wereldoorlog minder belangrijk vinden.

3.1.2 Ervaringen en informatiebronnen

Ervaring
De eerder genoemde directe associaties van kinderen met herdenken komen veelal overeen met hun persoonlijke ervaringen. Bijna alle kinderen hebben wel enige ervaring met herdenken.

Plaats
Veruit de meeste kinderen herdenken thuis, met hun ouders, door uitsluitend twee minuten stilte in acht te nemen of de Dodenherdenking te volgen via de televisie of radio. Daarnaast zijn er in iedere focusgroep enkele kinderen die (jaarlijks) naar een plaatselijke herdenking gaan of er wel eens aan hebben deelgenomen. Hierbij worden verschillende locaties genoemd, zoals de kerk, het stadhuis, een plaatselijke monument of de oorlogsbegraafplaats, waar de herdenking gehouden wordt. Sommigen van hen zijn ook wel eens bij de herdenking op de Dam geweest. Daarnaast heeft een aantal kinderen een herdenking meegemaakt bij het monument dat door de school geadopteerd was. Dit laatste gebeurde in alle gevallen op een andere datum dan 4 mei. Slechts een klein deel van de kinderen geeft aan geen ervaring te hebben met herdenken en nog nooit hieraan mee te hebben gedaan. Geen van de kinderen heeft een andere herdenking naar aanleiding van de Tweede Wereldoorlog (zoals bijvoorbeeld de Nationale Holocaust herdenking of Indië-herdenking) meegemaakt. Wel benoemen ze dat ze musea over de Tweede Wereldoorlog hebben bezocht of bijvoorbeeld op vakantie in Frankrijk bij de D-Day stranden zijn geweest.

Rituelen
Kinderen hebben, met betrekking tot de Dodenherdenking, ervaring met veel verschillende, met name traditionele, rituelen. Stilte wordt veruit het vaakst genoemd. Nagenoeg alle kinderen zijn weleens twee minuten stil geweest. Andere rituelen die kinderen zelf weleens hebben uitgevoerd zijn: de vlag halfstok hangen, een gedicht voorlezen, bloemen leggen bij een monument of meelopen in een stille tocht. Door verschillende kinderen wordt ook genoemd dat ze aan een activiteit voorafgaand aan het officiële herdenkingsmoment hebben deelgenomen, bijvoorbeeld door te luisteren naar een orkest dat in een plaatselijke kerk speelde, of mee te zingen in een kinderkoor tijdens een herdenkingsdienst.

Werking
In het uitwisselen van ervaringen met herdenken wordt door de kinderen nagenoeg niet genoemd wat het herdenken met hen deed of doet. Zoals eerder beschreven benoemen ze wel verschillende redenen waarom zij herdenken belangrijk vinden. Echter lijkt dit slechts in beperkte mate gelinkt te zijn aan hun eigen ervaring tijdens de herdenking. Door een enkeling wordt genoemd dat hij de herdenking ‘mooi’ vindt. Ook wordt de herdenking door enkele participanten als emotioneel ervaren, vanwege de persoonlijke

verhalen van overgrootouders, of vanwege het zien van de emoties (verdriet) van omstanders. Ook 'saai' en 'langdradig' zijn woorden die kinderen gebruiken om hun ervaring met herdenken, en met name met specifieke rituelen als de toespraken en kransen leggen, te omschrijven. Wat de herdenking met kinderen persoonlijk doet komt later uitgebreider aan bod, wanneer we inzoomen op verschillende rituelen.

5 mei

Naast de Dodenherdenking op 4 mei benoemen kinderen ook verschillende activiteiten waaraan zij deelnemen op 5 mei. De Bevrijdingsfestivals worden het meest genoemd, waarbij opvallend vaak kritiek geuit wordt. Kinderen benoemen dat het niet echt met bevrijding te maken heeft, te commercieel is en er te veel mensen dronken worden. Dit is veelal gebaseerd op wat zij zelf hebben gezien van de festivals in de stad waar zij wonen. *Meisje (9) uit Wageningen*: "Maar als ik naar de stad ga en heel veel mensen dronken zie, dan is dat nogal respectloos. Want zij [de geallieerden] hebben hun leven gegeven voor de vrijheid van Nederland. En dan drinken mensen nu gewoon heel veel. Dan weten ze eigenlijk niet meer wat ze doen en waarom ze vrijheid vieren." *Meisje (16) uit Haarlem*: "Mensen zouden het moeten doen vanuit een gevoel van eerbetoon, maar niets lijkt daarop. De bevrijding wordt misschien even door zo'n event manager genoemd en daarna is het weer feesten". Naar de fakkel en/of duif wordt verwezen als het enige ritueel tijdens een Bevrijdingsfestival dat nog iets met bevrijding te maken heeft. In het licht van het serieuze en ernstige karakter van de Dodenherdenking lijkt Bevrijdingsdag, zoals die op festivals gevierd wordt, geen passend vervolg voor veel kinderen. Positiever wordt gesproken over plaatselijke activiteiten die georganiseerd worden rondom 5 mei, zoals een optocht met tanks in Leeuwarden en het bevrijdingsdefilé in Wageningen.

Informatiebronnen

Kinderen raken ten eerste, en voor het overgrote deel, betrokken bij herdenken door ouders en grootouders die actief meedoen met herdenken. Dit kunnen ouders zijn die hun kinderen van jongs af aan meenemen

FOTO 1

Scouting bij een 4 mei-herdenking.

Foto: Jaap van den Broek

naar een herdenking, zowel vrijwillig als verplicht. Anderen geven aan dat hun ouders ze hebben uitgelegd over het hoe en waarom van herdenken. Sommigen geven aan dat het een traditie geworden is om op 4 mei naar grootouders te gaan of bijvoorbeeld met oma mee te lopen in de stille tocht. Van hun grootouders hebben kinderen persoonlijke verhalen over de oorlog gehoord. Er wordt door één iemand ook gesproken over een 'taboesfeer' die thuis hangt om over de Tweede Wereldoorlog en de verzetsdaden van overgrootvader te praten. Door een enkeling wordt genoemd dat kennissen of vrienden belangrijk zijn geweest voor betrokkenheid bij de plaatselijke herdenking.

Ten tweede wordt de school vaak genoemd als een plek waar kinderen informatie hebben gekregen over de betekenis van herdenken. Sommigen hebben ook vanuit school de Dodenherdenking bezocht. Met name actieve deelname tijdens de herdenking is vaak geïnitieerd vanuit de school, zoals het voorlezen van een gedicht. Er wordt ook gerefereerd aan lesmateriaal, zoals boekjes en fakkelstickers of gastlessen waarin iemand die de Tweede Wereldoorlog heeft meegemaakt, of een veteraan, in de klas kwam. Daarnaast vertellen kinderen over het monument dat hun school heeft geadopteerd en hoe zij hierbij een eigen herdenking organiseren of bijwonen.

Verder wordt ook de scouting genoemd als een plek waardoor kinderen betrokken worden bij een herdenking. De kinderen die met de scouting bij de herdenking waren, gaven aan niet goed te weten waarom de scouting betrokken was, dat ze nog erg jong waren en de betekenis van de rituelen niet kenden.

Door de grote verscheidenheid aan antwoorden tussen de focusgroepen wordt duidelijk dat ook de plaats waar kinderen wonen er veel toe doet. Een *meisje (10) uit Wageningen* verwoordt dit als volgt: "Ik ga naar de stad en dan zie ik heel veel mensen bij elkaar en daardoor ga ik erover nadenken". In Wageningen worden veel activiteiten georganiseerd rondom 4 en 5 mei. De kinderen hebben hier dan ook meer ervaring met herdenken dan in een stad als Hoofddorp, waar minder activiteiten rondom 4 en 5 mei georganiseerd worden en waar ook minder is gebeurd tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De krant, het internet en de media worden summier genoemd als bronnen van informatie. Een enkeling gaf aan dat hij de aflevering van *Het Klokhuis* over herdenken (waarvan een deel tijdens de focusgroep getoond werd) al eerder had gezien.

Tot slot zijn er enkele kinderen die aangeven helemaal niet over informatie over herdenken te beschikken.

3.1.3 Waardering

Betrekken van kinderen
Wat vinden kinderen zelf van het betrekken van kinderen bij de herdenking? Vinden ze dat zij een actieve rol in de herdenking moeten hebben, of dat er in het vormgeven van de herdenking rekening met hen

TABEL 2
Positieve en negatieve aspecten van actieve rol van kinderen in herdenking.

	Positief	Neutraal	Negatief
Primair Onderwijs	- Beter leren - Iets doen - Eigen gevoelens uiten - Nieuwe tradities vormen	- Mooi voor ouderen	
Voortgezet Onderwijs	- Eervol - Beter leren - Tradities leren - Actief mee bezig zijn - Toegankelijker - Samenwerken met volwassenen	- Maakt niet uit - Twee minuten stil zijn is ook meedoen	- Uitvoering is spannend - Herdenken gaat niet om kinderen - Herdenken moet officieel blijven, niet te kinderachtig - Verkeerde intentie - Inhoudelijk beperkt

gehouden moet worden? In Tabel 2 staan de reacties op deze vragen samengevat.

Kinderen vinden het positief om een actieve rol te krijgen, omdat ze door actief met herdenken bezig te zijn meer leren over de oorlog en het gevoel hebben iets bij te kunnen dragen. Kinderen vinden een actieve rol ook mooi voor ouderen die de oorlog hebben meegemaakt, om hen te laten zien dat ze niet worden vergeten. Het is opvallend dat de oudere kinderen meer negatieve punten benoemen. Zo blijkt een actieve rol voorwaardelijk: degenen die iets doen, moeten goed begrijpen waarom ze doen wat ze doen, en geen ruzie maken over bijvoorbeeld de kleur bloem die ze neerleggen of alleen meedoen om op televisie te komen. Voor veel van de oudere kinderen is het houden van twee minuten stilte ook actieve betrokkenheid.

Betrekken van andere oorlogen

Wie herdacht worden
Uit de gesprekken wordt duidelijk dat de Dodenherdenking door kinderen allereerst en voornamelijk geassocieerd wordt met de Tweede Wereldoorlog. De meeste kinderen denken tijdens de Dodenherdenking aan slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog wereldwijd, onder wie bijvoorbeeld ook de Amerikanen en Canadezen die Nederland hielpen bevrijden en Joden uit heel Europa die vermoord werden. *Jongen (10) uit Wageningen*: "Het zijn niet alleen Nederlanders die zich hebben opgeofferd, maar ook mensen uit andere landen". Een discussie over het herdenken van enkel Nederlandse oorlogsslachtoffers komt slechts in één focusgroep voor.

Het feit dat, volgens het huidige memorandum, ook Nederlandse militairen, gesneuveld in oorlogssituaties of bij vredesoperaties sinds 1945, herdacht worden komt slechts een enkele keer terug in de focusgroepen. Ook als er in de gesprekken over militairen specifiek op gestuurd wordt, lijken de kinderen hier weinig mee bezig te zijn. Ze schakelen al snel over naar *veteranen* die in de *Tweede Wereldoorlog* hebben gevochten.

Degenen die naast de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog ook aan *andere oorlogsslachtoffers* denken tijdens de Dodenherdenking, betrekken dit met name op huidige conflicten, zoals in Syrië of Palestina. Daarbij gaat het wel specifiek om oorlogsslachtoffers. Het herdenken van *gestorven familieleden*, niet gerelateerd aan de oorlog, wordt niet passend gevonden. Kinderen geven aan dit wel gedaan te hebben, toen ze nog niet wisten wat de herdenking precies inhield.

Tegen en voor het betrekken van andere (oorlog)slachtoffers
De meeste kinderen geven aan dat zij de Tweede Wereldoorlog belangrijk vinden om te blijven herdenken, ook als de laatste getroffenen en nabestaanden overleden zijn. Als reden hiervoor geven ze aan dat de *Tweede Wereldoorlog uitzonderlijk* was *in het aantal slachtoffers en in de vorm van geweld (genocide)*. Daarnaast geven sommigen aan dat ze *afstand* voelen tot wat er buiten Europa, in de rest van de wereld, allemaal *gebeurt*. *Meisje (16) uit Haarlem*: "In Azië of Afrika zijn volgens mij ook op enorme schaal uitmoordingen geweest. Maar dat staat veel verder van ons af".

Tegelijk vinden veel kinderen dat er een nieuwe focus, meer gericht op het heden, in het herdenken zou moeten komen. Met name de kinderen uit de hogere klassen van het voortgezet onderwijs/MBO en de kinderen met een migratieachtergrond zijn hier mee bezig. In de focusgroepen met kinderen van de basisschool komt dit niet aan de orde. Als reden waarom kinderen een nieuwe focus willen, wordt genoemd dat er nog *weinig direct getroffenen of nabestaanden van de Tweede Wereldoorlog over* zijn. Om te zorgen dat het herdenken relevant blijft moet meer gefocust worden op mensen die op dit moment vechten in oorlogen, of huidige oorlogen overleefd hebben. Meer nog geven zij aan dat ze vinden dat *slachtoffers van andere oorlogen of rampen onderbelicht* worden. Zo wordt de huidige oorlog in Syrië genoemd, maar ook het slavernijverleden van Nederland en recente terroristische aanslagen. Zij vinden dat de Dodenherdenking meer inclusief zou moeten worden, wel geïnspireerd vanuit de Tweede Wereldoorlog, maar met aandacht voor andere slachtoffers.. Als voorbeeld wordt genoemd dat er bij de Nationale Herdenking in Amsterdam een vak op De Dam gereserveerd zou kunnen worden voor bijvoorbeeld vluchtelingen, zodat er ook voor hen wat gedaan wordt tijdens de Dodenherdenking. Ook het leggen van kransen voor andere oorlogsslachtoffers wordt genoemd als een manier om bij de Dodenherdenking iedereen een plek te geven. Volgens kinderen

gebeurt dat tijdens de huidige herdenkingen onvoldoende.

Voor een kleine groep kinderen geldt dat ze het liefst één herdenking zouden hebben voor alle oorlogen, zonder een focus op de Tweede Wereldoorlog.

3.2 RITUELEN

Hoe waarderen kinderen specifieke rituelen en waarom zijn deze wel of niet passend voor een herdenking? Welke argumenten gebruiken kinderen voor een positieve dan wel negatieve evaluatie van verschillende rituelen?

3.2.1 De betekenis van de rituelen

Hoewel het geen directe vraag was, werd er door de kinderen vaak gediscussieerd over de betekenis van een ritueel (zie Bijlage 1). Het begrijpen van de betekenis van een ritueel blijkt een belangrijk argument te zijn voor het wel of niet waarderen van een ritueel. Wanneer kinderen de betekenis niet konden benoemen werd het ritueel al snel afgedaan als 'onzinnig'. De betekenis van een ritueel is echter vaak niet eenduidig. Sommige rituelen zijn open voor iedere deelnemer om daaraan zelf een betekenis toe te schrijven, zoals bijvoorbeeld bij het houden van twee minuten stilte. Voor het ene kind betekende dit het eren en respect

FOTO 2

Een herdenking in het kader van Adopteer een monument in Bunschoten.

Foto: Birthe Kulik

tonen voor de doden, voor een ander kind was het veel meer een stuk persoonlijke reflectie, om de ernst van al het onrecht te beseffen. Ook de betekenis van de vlag halfstok werd door veel kinderen verschillend geïnterpreteerd. Dit werd zowel geassocieerd met 'eren' als met 'verdriet en rouw'. Bij de concrete en vocale rituelen, zoals het voorlezen van een gedicht, een getuigenis, of het oplezen van namen ontstond geen gesprek over de betekenis van het ritueel. De woorden die in het ritueel worden gebruikt, maken blijkbaar duidelijk waar het in het ritueel om draait.

3.2.2 De waardering van de rituelen

De verschillende positieve en negatieve aspecten van de rituelen die we in de focusgroepen hebben besproken, zijn terug te vinden in Bijlage 1. Hier volgt een korte toelichting per ritueel:

- *Namen noemen*
  Sommige kinderen vinden dit ritueel indrukwekkend vanwege de jonge leeftijd van de slachtoffers of het grote aantal namen die ze zien of horen bij een monument tijdens de herdenking. Hierdoor ervaren ze de ernst en impact. Echter, kinderen denken ook dat het vreemd is om bepaalde namen wel voor te lezen en andere niet. Deze selectiviteit wordt door veel kinderen als nadeel benoemd. Wanneer veel namen genoemd worden, duurt het te lang volgens de kinderen.

- *Gedicht van een kind*
  Bij dit ritueel wordt vaak genoemd dat het weinig inhoudelijke informatie geeft. Het kan lang duren en saai zijn. Bovendien zijn de verhalen of gedichten van kinderen minder interessant omdat ze de oorlog niet zelf hebben meegemaakt. Als belangrijkst positief punt wordt genoemd dat kinderen meer gaan nadenken wanneer ze zelf actief bezig zijn. Een gedicht lijkt dus vooral nuttig voor de maker, minder voor de luisteraar.

- *Getuigenis ooggetuige Tweede Wereldoorlog*
  Dit ritueel wordt als een van de meest aansprekende onderdelen van de herdenking gezien. Kinderen vinden het vooral interessant, omdat ze dan horen hoe het in de oorlog écht geweest is. Daarbij wordt wel de kanttekening geplaatst dat het niet zomaar een verhaal moet zijn. Het herdenken van doden moet de focus blijven van de herdenking. Ook de praktische uitvoering, zoals verstaanbaarheid van de spreker, is belangrijk.

- *Getuigenis vluchteling*
  Kinderen reageren verschillend bij dit ritueel. Velen van hen vinden het aansprekend vanwege het jongerenperspectief dat een jonge vluchteling in kan nemen en de link die hiermee gelegd wordt naar de actualiteit. Het brengt de oorlog dichterbij. Anderen vinden het niet passend; het is geen Nederlander, de persoon heeft totaal andere ervaringen die niets met de Tweede Wereldoorlog te maken hebben.

- *Vlag halfstok*
  De betekenis van een vlag die halfstok hangt is niet voor iedereen duidelijk. Omdat het traditie is wordt het echter wel gelinkt aan herdenken. De zichtbaarheid op straat zorgt voor een gevoel van verbondenheid en stemt gedurende de hele dag tot nadenken. Als negatief punt wordt genoemd dat hiermee teveel gericht wordt op Nederland. In heel Europa en daar buiten kwamen mensen om in de Tweede Wereldoorlog en de bevrijders worden hiermee niet geëerd.

- *Stilte*
  Bijna unaniem vinden kinderen dat twee minuten stilte het belangrijkste moment van de herdenking is. In stilte kun je nadenken, concentreren, je verplaatsen in een ander, jezelf vragen stellen. Stilte is belangrijk in een tijd waar alles altijd doorgaat. Doordat je het met veel mensen samen doet, maakt het een grote indruk. Een paar kinderen geven aan niet goed te weten waar ze aan moeten denken, zich te irriteren als het niet echt stil is, of het lastig te vinden als mensen om hen heen beginnen te huilen.

- *Aanwezigheid militairen*
  De aanwezigheid van veteranen wordt unaniem positief gewaardeerd. Ze zijn een zichtbaar beeld van oorlog voor kinderen, waarmee ze de werkelijkheid van oorlog dichterbij brengen. Het zijn mensen die zich dienstbaar opgesteld hebben en zijn daarmee een inspiratiebron. Kinderen geven ook aan dat ze denken dat het voor militairen zelf heel belangrijk is. Zij weten wie zijn overleden en kunnen echt 'iemand' herdenken.

- *Kransen*
  Het leggen van kransen wordt vooral geassocieerd met een gevoel actief iets (terug) te kunnen doen. Kinderen waarderen het als hierbij kinderen actief betrokken worden. Ook vinden ze de aandacht voor specifieke groepen mooi. Een nadeel vinden kinderen dat kransen een vrolijke uitstraling hebben en dat het vaak (te) lang duurt. Ook vinden sommigen dat mensen die niets met de oorlog te maken hebben geen krans moeten leggen.

- *Bloemen*
  Kinderen geven aan dat een bloem leggen hen helpt om bewust na te denken en een gevoel geeft iets terug te kunnen doen. Daarnaast vinden kinderen het ook belangrijk voor de ouderen, zodat zij zien dat kinderen betrokken zijn. Het leggen van bloemen naast een monument of krans wordt door sommigen als 'dubbel herdenken' en daarmee onnodig gezien. Enkelen vinden bloemen niet passend omdat ze te vrolijk zijn, in de natuur thuis horen of omdat de associatie tussen bloemen en doden niet bekend is.

- *Knuffels*
  Het leggen van knuffels bij een monument wordt voornamelijk als verspilling gezien, de knuffels kunnen beter aan arme kinderen of kinderen die nu in oorlog leven gegeven worden. De meerwaarde boven het leggen van bloemen wordt niet gezien. Positief is evenwel dat een knuffel iets heel persoonlijks is wat iemand weggeeft. Maar daarbij kan het nog altijd beter aan een levend kind gegeven worden.

- *Stenen*
  Na een korte uitleg over de betekenis van dit (Joodse) ritueel geven kinderen voornamelijk aan dat ze neutraal staan tegenover dit ritueel. Voor de meesten heeft het geen specifieke waarde. Enkelen vinden de symboliek mooi, anderen vinden de uitstraling van stenen lelijk. Degene die dit ritueel eerder gezien hebben, reageren positiever.

- *Kaarsen aansteken*
  De meeste kinderen vragen zich af wat de betekenis hiervan is en vinden het 'nergens op slaan'. Een enkeling benoemt dat elk kaarsje staat voor een overledene en het zien daarvan helpt om er meer over na te denken. Het samenwerken van jong en oud aan één groot lichtmonument benoemt een van de kinderen als iets wat aanspreekt. Ook de uitstraling wordt door sommigen mooi gevonden.

- *Smartphone Orchestra*
  Na het zien van een filmfragment met dit ritueel reageren veel kinderen met een opmerking als 'zit je alweer op je telefoon, zet die liever een keer uit'. Herdenken hoeft voor hen geen populair evenement of show te zijn. Het verhalende aspect in het ritueel wordt wel gewaardeerd, dit brengt de oorlog dichterbij. Het helpt ook om te weten waaraan je moet denken tijdens de stilte. Sommigen vinden dat op deze manier mogelijk kinderen meer aangetrokken worden.

- *Wenskaart schrijven*
  Enkele kinderen geven aan dat ze dit niet bij een herdenking vinden horen. Daarbij laten ze ook weten dat ze het nog nooit hebben gedaan, wat mogelijk bepalend is voor hun reactie. Iemand merkt op dat papier en inkt kwetsbaar is in de buitenlucht, waardoor het lelijk kan worden. Degene die het wel mooi vinden geven daarbij aan dat het een actief en persoonlijk gebaar is.

- *Ballonnen oplaten*
  Kinderen vinden het oplaten van ballonnen wel leuk, maar zien de link niet met herdenken. Een enkeling die dit eerder bij een uitvaart heeft gedaan, heeft wel een associatie met het herdenken van doden en staat er positief tegenover. Verder wordt door verschillende kinderen uit meerdere focusgroepen benoemd dat ballonnen zorgen voor milieuvervuiling. Jongen (10), Hoofddorp: 'Dan krijgen we weer ruzie met andere landen en krijgen we weer oorlog'.

- *Klokken luiden*
  Het luiden van klokken is een onbekend ritueel voor een deel van de kinderen. Sommigen snappen de betekenis er ook niet van. Ook al wordt de betekenis niet begrepen, de meeste kinderen staan er wel positief tegenover: Het is mooi, een traditie en het 'hoort' volgens kinderen bij herdenken. Daarnaast is het ook handig dat het luiden van de klok vooraf gaat aan de stilte, zodat ze weten wanneer de stilte begint.

- *Trompetsignaal*
  Ook bij het blazen van de taptoe reageren de meeste kinderen positief, het hoort bij een officiële militaire ceremonie en is een traditie bij herdenkingen. De vorm is dus wel passend, maar kinderen geven ook aan dat het hen niet direct laat nadenken over de doden of de oorlog. Daarentegen wordt ook benoemd dat de melodie binnenkomt en mensen kan raken. Muziek kan mensen weer op een andere manier aanspreken dan het horen van verhalen.

- *Fakkel dragen*
  Dit ritueel is de meeste kinderen nog nooit opgevallen, en als ze het al eens hebben gezien dan hebben ze geen duidelijk idee van de betekenis ervan. Een enkeling geeft aan dat het te maken heeft met eerbetoon en vindt dat alleen mensen dit teken mogen dragen die de oorlog echt hebben meegemaakt.

Uitvoering, context en werking
De positieve en negatieve argumenten die genoemd worden met betrekking tot de waardering van de besproken rituelen gaan in op factoren die te maken hebben met de uitvoering, context en werking van rituelen. Met de *uitvoering* worden alle punten bedoeld die ingaan op de vraag *hoe en door wie* het ritueel wordt uitgevoerd. De argumenten die gaan over *context* doelen op punten die de *situatie beschrijven waarbinnen* het ritueel wordt uitgevoerd, zoals de politieke of culturele context. Tot slot worden er punten genoemd die ingaan op de *werking* van het ritueel, *wat het ritueel teweeg brengt***.** Deze drie factoren zijn geen volledig van elkaar te scheiden categorieën. Ze kunnen juist in elkaar grijpen en hangen nauw samen (8). Een goede balans tussen deze factoren blijkt uiteindelijk belangrijk voor een betekenisvol ritueel (8). In de tabel in Bijlage 1 zijn de uitspraken gemarkeerd naar aanleiding van deze drie factoren. Het valt op dat alle drie de factoren ongeveer evenveel genoemd worden.

Belangrijkste rituelen
De focusgroep discussies werden afgesloten met de vraag: "Als je zelf de herdenking mocht vormgeven, wat zou je dan doen?" Tijdens sommige focusgroepen schreven de leerlingen de antwoorden individueel op, bij andere groepen (wanneer er niet voldoende tijd voor was), vroegen we het uit. Hoewel we tijdens de focusgroep veel spraken over nieuwe vormen van herdenken en rituelen, is het opvallend dat kinderen bijna uitsluitend traditionele en heel bekende rituelen noemen. Er kwamen hier geen nieuwe vormen of rituelen naar voren die hen zouden aanspreken bij een herdenking. Dit lijkt te maken te hebben met de waarde die door kinderen gehecht wordt aan herdenken als een waardige, serieuze traditie. Zolang tradities geen leeg omhulsel zijn maar betekenis hebben, worden deze ook gewaardeerd. In de volgende paragraaf wordt hier verder op in gegaan.

De rituelen die bij deze laatste vraag genoemd werden, zijn weergegeven in de woordenwolk op de volgende pagina (Figuur 1). Hoe groter het woord is weergegeven, hoe vaker dit ritueel genoemd werd. Bij het ritueel 'toespraak' wordt in de helft van de gevallen specifiek genoemd dat het een toespraak moet zijn

van iemand die kinderen kan boeien (bijvoorbeeld een bekende artiest of rolmodel voor jongeren) of een toespraak moet zijn van een jongere zelf. Bij 'gedicht' wordt specifiek gedoeld op een gedicht geschreven door iemand die oorlog heeft meegemaakt. Een gedicht geschreven door kinderen wordt niet genoemd.

FIGUUR 1
Woordenwolk belangrijkste rituelen

3.3 OVERKOEPELENDE ASPECTEN

3.3.1 Belangrijkste bouwstenen

We kunnen concluderen dat de meeste kinderen de Nationale Herdenking op 4 mei belangrijk vinden. Over de invulling daarvan en wie er precies herdacht moeten worden verschillen kinderen, net als volwassenen, van mening. Wanneer we de argumenten voor en tegen specifieke rituelen afwegen, blijkt dat deze zijn terug te voeren op vier terugkerende elementen. Deze elementen zijn voor kinderen als de bouwstenen voor een goede, betekenisvolle herdenking. Rituelen, en herdenkingen in het algemeen, moeten (1) begrijpelijk en (2) invoelbaar zijn, ze moeten de (3) juiste sfeer uitstralen en (4) inclusief zijn.

1. *Begrijpelijk*
   Kinderen vinden het heel belangrijk dat de herdenking begrijpelijk is. Daarbij doelen ze op twee verschillende aspecten. Ten eerste gaat het erom dat kinderen *begrijpen wat de betekenis van de rituelen is*. Waarom leggen we eigenlijk een bloem neer en waarom zijn we twee minuten stil? Kinderen benoemen geregeld dat er een tijd was dat ze herdenken apart vonden en niet snapten waarom het gedaan werd en wat er van hen verwacht werd. Wanneer de betekenis van een ritueel niet duidelijk is, reageren kinderen vaker met 'onzin' of 'slaat nergens op'. Door uitleg van ouders, les op school of toelichting tijdens een herdenking kunnen kinderen de betekenis van rituelen tot zich nemen. Wanneer de betekenis wordt uitgelegd maar het ritueel is onbekend staan kinderen er sneller neutraal tegenover. Ze reageren dan niet met 'onzin', maar ervaring met de uitvoering van het ritueel blijkt ook van wezenlijk belang om rituelen te waarderen.

Ten tweede is het van belang dat kinderen de *achtergrond van wie en wat we herdenken begrijpen*, en dus *kennis* krijgen aangereikt *over de Tweede Wereldoorlog*. Daarbij wordt aangegeven dat duidelijke rituelen, zoals een getuigenis, bijdragen aan het beter begrijpen waar het in de herdenking om gaat, wie en wat we herdenken. Het verhaal dat hierin meegegeven wordt, is makkelijker te interpreteren dan wanneer een krans gelegd wordt of de taptoe door een trompettist geblazen wordt.

2. *Invoelbaar*
   Onder veel kinderen blijkt een grote behoefte om zich in te beelden hoe het is om in oorlog te leven. Dit wordt allereerst duidelijk door de grote waardering onder de kinderen voor persoonlijke verhalen die hen aan het denken zetten. Rituelen en activiteiten waarbij verschillende zintuigen (voelen, horen, zien) worden aangesproken blijken ook erg aansprekend te zijn. Zo maakt de aanwezigheid van militairen veel indruk, het wapen en de medailles worden beide opgemerkt. Hiermee brengen militairen of veteranen de ernst van de *oorlog dichterbij*. De volgende citaten geven de behoefte van kinderen om zich in te kunnen leven duidelijk weer. Jongen (11) uit Hoofddorp: “Ik wil vuurwerk tijdens de herdenking, dat geeft een knal en dan voel je hoe het was in de oorlog”. Meisje (11) uit Wageningen: “Misschien kunnen ze tijdens de herdenking voor kinderen virtual reality brillen uitdelen, waarmee je kunt zien hoe het in de oorlog was, bijvoorbeeld in zo’n kamp. Dan kun je je misschien nog meer inleven, in plaats van alleen maar verhalen te horen. Dat lijkt me mooi.”

3. *Juiste sfeer*
   De *juiste sfeer die passend is bij de herdenking* blijkt voor veel kinderen belangrijk. Kinderen benoemen dat rituelen en herdenken in het algemeen aantrekkelijk moeten zijn. Jongen

FOTO 3

Het is belangrijk dat er een passende juiste sfeer heerst bij een herdenking

Foto: Jaap van den Broek

(13) uit Leiden: “Zodat je erheen gaat en niet thuis blijft zitten”. Wat precies verstaan wordt onder aantrekkelijk is voor veel kinderen verschillend. De één vindt een herdenking met een dansoptreden aantrekkelijk, voor de ander past dit juist niet bij herdenken. De één vindt een bloem mooi, de ander vindt dat bloemen in de natuur thuis horen. Voor de één heeft een knuffel bij een monument een schattige uitstraling, de ander vindt dit juist lelijk. Ondanks dat sfeer heel persoonlijk is, zijn er ook overeenkomsten. In ieder geval kan gesteld worden dat kinderen over het algemeen *niet teveel kinderlijke of populaire elementen* in de herdenking willen. Ook mag het *niet te vrolijk zijn; verdriet* hoort immers bij de herdenking. *Respectvol en serieus* is de sfeer die herdenken voor de meeste kinderen hoort op te roepen. Tegelijk moet het ook *niet te zwaar, te lang of te saai* zijn. Voor veel kinderen staat de juiste sfeer gelijk aan *traditioneel*. Traditie wordt unaniem als iets positiefs gezien. Soms vinden kinderen dat een ritueel zo sterk bij herdenken hoort dat ze het positief evalueren ook al is de betekenis onbekend. Dit geldt bijvoorbeeld voor het luiden van klokken of het blazen van de taptoe. *Ervaring met een ritueel* zorgt dus voor meer waardering voor dat ritueel. Het spreekwoord ‘onbekend maakt onbemind’ lijkt ook hier te gelden. Meisje (14) uit Rotterdam: “Doe maar gewoon zoals het hoort. Dus niet zoveel dingen erbij verzinnen maar gewoon zoals het altijd al is geweest.” Anderen zijn hier iets flexibeler in en vinden het belangrijk dat er specifieke elementen zijn voor kinderen. Meisje (16) uit Haarlem: “Voor mij was de herdenking op een gegeven moment een beetje saai, omdat het gewoon heel erg langdradig is. Dan vind ik het wel mooi als je de herdenking met dans, theater en poëzie voor jongeren aantrekkelijk kan maken.” De *balans* voor de juiste sfeer blijkt echter cruciaal want later zegt datzelfde meisje (16) uit Haarlem: “Maar de herdenking hoeft niet in zo’n bioscoop, alsof je gezellig uit gaat. Ik krijg daar niet echt een gevoel bij van een echte herdenking.” Kortom: Kinderen blijken al duidelijk een idee te hebben over *hoe de herdenking ‘hoort’* te zijn.

4. *Inclusief*
   De herdenking moet een moment zijn waar *voor iedereen plaats* is. Een combinatie, waarin de herdenking aansprekend is voor *zowel kinderen als volwassenen*, wordt een aantal keer herhaald in verschillende focusgroepen. Bijvoorbeeld doordat ouderen en kinderen samenwerken aan een ‘lichtmonument’[7] of doordat er een aantal rituelen specifiek gericht zijn op kinderen en andere meer voor volwassenen bedoeld zijn. Kinderen spreken niet de voorkeur uit voor een herdenking die speciaal gericht is op kinderen of jongeren. In de focusgroep waar voornamelijk jongeren met een migratieachtergrond aan deelnamen, werd lang gediscussieerd over de vraag hoe de herdenking inclusiever kan worden. Daarbij werd met name gedoeld op het betrekken van *slachtoffers van andere oorlogen*, zoals uitgebreider in de vorige paragraaf beschreven.

3.3.2 Verschillen tussen groepen

In het onderzoek wordt duidelijk dat er verschillen zijn tussen de kinderen op basis van de regio waar zij vandaan komen, hun leeftijd en achtergrond:

- *Regio*. De regionale verschillen zijn vooral te verklaren vanuit het verschil in ervaring dat kinderen in verschillende plaatsen hebben met herdenken. Dit komt met name door de mate waarin er plaatselijke activiteiten worden georganiseerd rond 4 en 5 mei. In Wageningen is hier bijvoorbeeld meer aandacht voor dan in Hoofddorp. Kinderen die meer ervaring hebben met herdenken weten meer over de betekenis van de rituelen en staan over

[7] Onderdeel bij de Jongerenherdenking in Rotterdam in 2017.

het algemeen positiever tegenover specifieke rituelen, zowel de traditionele rituelen als de nieuwe rituelen/vormen van herdenken.

- *Leeftijd.* Verschillen in leeftijd zijn het duidelijkst zichtbaar als het gaat over het thema betrekken van de actualiteit en het geven van een actieve rol aan kinderen. Oudere kinderen geven vaker aan dat ze het belangrijk vinden om aandacht te hebben voor actuele oorlogen, aanslagen en doden tijdens de herdenking. Deze groep is ook kritischer wat betreft het geven van een actieve rol aan kinderen. De inhoud van wat kinderen tijdens de herdenking doen en de intentie waarmee zij dit doen, is voor hen met name belangrijk.

- *Culturele achtergrond.* In de focusgroep die gehouden werd op het MBO in Amsterdam zaten voornamelijk kinderen met een migratieachtergrond, onder andere afkomstig uit Turkije, Marokko, Griekenland en Ghana. Het thema betrekken van de actualiteit kwam in deze groep veel sterker naar voren dan in de andere focusgroepen. Het algemene standpunt van deze groep was dat de focus van de herdenking breder en meer op het hier en nu gericht zou moeten zijn. Dit zegt niet dat zij niets over de Tweede Wereldoorlog willen horen, maar de herdenking moet meer mensen insluiten. Er zijn immers wereldwijd mensen omgekomen tijdens de Tweede Wereldoorlog en er komen ook nu nog veel mensen om door oorlog en geweld. Het verschil kan onder andere verklaard worden uit het feit dat deze groep de oudste kinderen (rond de 18 jaar oud) had. In vergelijking met jongere kinderen zijn zij meer bezig met zaken die zich op het huidige wereldtoneel afspelen. Er werd door de kinderen echter vaak gerefereerd aan 'de cultuur' van Nederland in vergelijking tot de cultuur van het land van herkomst van hun (voor)ouders, wat er ook op duidt dat ze zich niet geheel onderdeel voelen van de (herdenkings)cultuur in Nederland.

  Uiteindelijk verschilt de groep met een andere culturele achtergrond echter niet van de andere groepen in hun waardering voor specifieke rituelen. Ook in deze groep wordt duidelijk dat rituelen waar de kinderen niet bekend mee zijn (zoals kaarsen aansteken) minder betekenisvol zijn. Verder geven ook zij aan dat de traditionele rituelen (zoals de stilte, het trompetsignaal en de kransen) goed zijn om te behouden. Ook voor hen zijn deze rituelen duidelijk gelinkt aan herdenken. Wat hieruit duidelijk wordt, is dat een herdenking meer is dan een verzameling individuele rituelen. De onderliggende elementen, zoals begrijpelijkheid maar ook inclusiviteit, moeten in de samenstelling van de rituelen bereikt worden om het geheel van de herdenking betekenisvol te laten zijn. Of er ook aan de elementen van begrijpelijkheid, invoelbaarheid, sfeer en inclusiviteit voldaan wordt, kan echter per persoon verschillen.

- *Religieuze achtergrond.* Kinderen op het Wartburg College, een reformatorisch christelijke school, refereren vaker aan tradities en het vasthouden aan tradities in vergelijking met kinderen van andere scholen. Het is goed denkbaar dat het opgroeien in een religieus milieu, waarin oude tradities een belangrijke rol spelen, van invloed is op de waardering voor herdenkingsrituelen.

DISCUSSIE 4

4.1 CONCLUSIES

1. Welke ervaring hebben kinderen met herdenken en waar komt bekendheid met herdenken vandaan?

Uit het onderzoek blijkt dat veel kinderen ervaring hebben met herdenken. Ze zijn met name twee minuten stil of kijken met hun ouders via televisie naar de herdenking. Enkelen bezoeken een herdenking. Dit komt overeen met het eerder genoemde onderzoek van Van Berkel (4). Hij deed onderzoek onder ruim 1500 middelbare scholieren in Nederland naar attitudes en kennis over de Tweede Wereldoorlog. Hieruit bleek dat 86% van de kinderen (in de leeftijd van 12 tot 18 jaar) twee minuten stil is geweest in 2017, 52% heeft de herdenking via televisie gevolgd en 8% heeft een herdenking bijgewoond. Kinderen worden met name betrokken bij het herdenken door hun (groot)ouders, maar ook vaak door een project op school, via de scouting of door plaatselijke activiteiten. Het belang van (groot)ouders en school in het overdragen van de herdenkingscultuur blijkt ook uit andere onderzoeken (3, 5).

De resultaten uit dit onderzoek wat betreft de waardering voor 5 mei komen overeen met de resultaten uit het onderzoek van S. De Regt (3): met name de plaatselijke activiteiten op 5 mei worden gewaardeerd en in verband gebracht met het vieren van de bevrijding. De grote Bevrijdingsfestivals lijken inhoudelijk minder aan te sluiten bij de Nationale Viering Bevrijding. Mogelijk komt dit doordat de koppeling met Tweede Wereldoorlog niet opgemerkt wordt, terwijl dit bij lokale activiteiten vaak wel het geval is.

2. Hebben kinderen interesse in of behoefte aan bepaalde vormen van herdenken en waar zijn deze voorkeuren op gebaseerd?

Voor kinderen blijken vier elementen belangrijk in de waardering van rituelen en een herdenking in het algemeen. Een goed ritueel is:

- *Begrijpelijk*. De betekenis van het ritueel moet helder zijn. Daarnaast moet ook de achtergrond van wie en wat we herdenken duidelijk zijn, kinderen moeten dus kennis aangereikt krijgen over de Tweede Wereldoorlog. Eerdere ervaring met rituelen en herdenken draagt hier ook aan bij.
- *Invoelbaar*. Kinderen hebben een behoefte om zich een voorstelling te kunnen maken van wat het betekent om in oorlog te leven. Persoonlijke verhalen brengen het begrip oorlog dichterbij en zetten kinderen aan het denken. Maar ook rituelen waarin verschillende zintuigen (zien, horen, voelen) worden aangesproken, dragen eraan bij de oorlog dichter bij de belevingswereld van kinderen te brengen.
- *Inclusief*. Er moet plaats zijn voor jong en oud en mensen met verschillende achtergronden. Herdenken doe je samen. Sommigen willen ook ruimte voor het herdenken van meer (oorlogs) getroffenen.
- *Sfeervol*. De juiste sfeer is belangrijk. Rituelen moeten niet te kinderlijk zijn of populair gemaakt worden. Herdenken hoort respectvol te zijn, verdriet hoort erbij. Met name traditionele rituelen worden positief geëvalueerd. Kinderen hebben een sterk idee hoe een herdenking 'hoort' te zijn.

4.2 VERGELIJKING MET ANDER ONDERZOEK

4.2.1 Organisatoren van herdenkingen

Zoals in de inleiding genoemd, wordt door organisatoren van lokale 4 mei herdenkingen op allerlei manieren geprobeerd jongeren meer te betrekken bij het herdenken van de Tweede Wereldoorlog. Van Tijn (9) deed onderzoek onder zes organisatoren van lokale 4 mei herdenkingen naar veranderingen in herdenken en denkbeelden over jongeren die hieraan ten grondslag liggen. De organisatoren bleken veel ideeën te hebben over de vraag hoe zij het beste kinderen kunnen betrekken bij een herdenking. Organisatoren noemen als eerste dat het betrekken van kinderen uit het voortgezet onderwijs lastiger

is dan het betrekken van basisschoolleerlingen. Ook in het huidige onderzoek bleek het moeilijker om middelbare scholen bereid te vinden om met het onderzoek mee te doen, wat erop kan wijzen dat er minder aandacht en ruimte is voor het thema herdenken in het voortgezet onderwijs.

Uit het onderzoek van Van Tijn (9) blijkt verder dat een breed gedeelde aanname onder organisatoren van lokale herdenkingen is dat kinderen goed betrokken kunnen worden door hen actief bezig te laten zijn tijdens of voorafgaand aan de herdenking. Uit het huidige onderzoek blijkt dat met name jonge kinderen het prettig vinden om een actieve taak te hebben tijdens de herdenking. Oudere jongeren zien ook nadelen. De bijdrage van kinderen is bijvoorbeeld inhoudelijk beperkt of kinderen doen het met de verkeerde intentie. De meeste oudere kinderen vinden twee minuten stil zijn voldoende actieve participatie in de herdenking. Een andere gedeelde aanname is dat klassieke muziek kinderen niet aanspreekt. Dit kan niet worden bevestigd vanuit het huidige onderzoek. Muziek tijdens de herdenking komt in de focusgroepen nauwelijks ter sprake en wordt niet benoemd als element dat een herdenking wel of niet aantrekkelijk maakt. Muziek die in veel herdenkingen wordt gespeeld, zoals het trompetsignaal, vinden kinderen bij de herdenking passen en sommigen geven aan dat dit hen raakt.

Door de beperkte betrokkenheid van middelbare scholieren zijn organisatoren uit het onderzoek van Van Tijn tot slot sceptisch over het belang dat oudere kinderen hechten aan herdenken (9). Deze zorg wordt deels ondersteund door het huidige onderzoek. Oudere kinderen blijken kritischer te staan tegenover herdenken in zijn huidige vorm in vergelijking met jongere kinderen, hoewel er zeker ook veel oudere kinderen zijn die herdenken belangrijk vinden. De reden voor de kritiek is echter niet de traditionele vorm van herdenken of de muziek. Zoals ook benoemd door de organisatoren is een koppeling met het heden voor sommigen belangrijk. Uit het huidige onderzoek blijkt dat met name oudere kinderen (vanaf het voortgezet onderwijs) en kinderen met een andere culturele achtergrond meer de actualiteit willen betrekken bij het herdenken. Volgens hen worden andere hedendaagse oorlogen of rampen onderbelicht en deze actualiteit kan juist het belang van herdenken onderstrepen. De meeste kinderen willen wel dat het herdenken van de Tweede Wereldoorlog het uitgangspunt of een belangrijk onderdeel blijft. De Tweede Wereldoorlog was uitzonderlijk in het aantal doden en de manier waarop dit gebeurde (genocide) en staat voor sommigen dichterbij dan wat zich in de rest van de wereld afspeelt. Voor jonge kinderen speelt het thema van het betrekken van de actualiteit veel minder. Interessant is te zien dat zowel jonge als oudere kinderen bij de Dodenherdenking niet specifiek aan Nederlandse slachtoffers denken. De geallieerden of Joodse slachtoffers wereldwijd horen er voor kinderen ook zeker bij.

4.2.2 Uitvoering, context en werking

Zoals in paragraaf 3.2 al kort aangehaald, kunnen rituelen bekeken worden vanuit drie verschillende perspectieven; namelijk de uitvoering, context en werking van een ritueel. Holsappel (8) ontwikkelde dit model om te analyseren wat een ritueel betekenisvol maakt. Zij beargumenteert dat er een balans moet zijn tussen de fysieke uitvoering van een ritueel, de context waarin het zich plaatsvindt en wat het ritueel 'doet' met deelnemers. Wanneer deze drie perspectieven op elkaar aansluiten, wordt een ritueel betekenisvol gevonden. Ook in het huidige onderzoek komt heel duidelijk naar voren dat deze drie perspectieven in balans moeten zijn om een ritueel betekenisvol te laten zijn voor kinderen. Dat een goed ritueel begrijpelijk (uitvoering), invoelbaar (werking), inclusief en sfeervol (context) is, heeft alles met de balans tussen deze perspectieven te maken. Als voorbeeld kunnen we kijken naar de aanwezigheid van militairen, wat erg gewaardeerd wordt door kinderen. Kinderen begrijpen waarom de militairen daar staan (uitvoering), het past binnen hun beeld van wat hoort bij herdenken (context), en het brengt een abstract begrip als 'oorlog' dichter bij de belevingswereld van kinderen (werking). Dit maakt dat dit ritueel als betekenisvol wordt gezien door de kinderen.

Deze perspectieven zijn niet alleen helpend wanneer we losse rituelen bekijken, maar kunnen ook laten zien waarom bepaalde kinderen herdenken in het geheel betekenisvol vinden of niet. Uit dit onderzoek kunnen we bijvoorbeeld concluderen dat kinderen, die ervaring hebben met herdenken (context), de rituelen die bij hun ervaring aansluiten (uitvoering) meer waarderen (werking).

4.3 BEPERKINGEN

Het onderzoek heeft een aantal beperkingen. Door het gebruik van geluidsopnames was soms niet te onderscheiden welk kind een specifieke uitspraak deed. Bij het transcriberen is dan ook alleen onderscheid gemaakt tussen wat de kinderen zeiden en wat de onderzoeker zei, er is geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende kinderen. Dit kan tot gevolg hebben dat bepaalde uitspraken vaak lijken voor te komen terwijl ze door slechts één persoon herhaaldelijk worden genoemd. In de focusgroepen hebben we echter geprobeerd alle kinderen zoveel mogelijk aan het woord te laten. Daarnaast was het primaire doel van het onderzoek om overwegingen en motieven in de volle breedte weer te geven.

Ten tweede is het onderzoek kwalitatief van aard en daarmee niet in aantallen of procenten te generaliseren naar de gehele populatie Nederlandse kinderen. Wel zijn naar onze mening zoveel mogelijk stemmen en meningen in het onderzoek verwoord, door kinderen van diverse scholen en achtergronden te betrekken.

Tot slot is ook de uitspraak 'onbekend maakt onbemind' in dit veld van rituelen erg belangrijk. Kinderen moesten door het zien van een foto van een ritueel aangeven wat zij hiervan vonden. Wanneer rituelen onbekend waren voor kinderen, zorgde dit geregeld voor een negatieve reactie zoals 'waar slaat dat nu op?'. Wanneer zij bij een herdenking waren geweest waar een dergelijk ritueel werd uitgevoerd hadden zij misschien anders gereageerd.

4.4 AANBEVELINGEN

- Zorg er bij het organiseren van een herdenking allereerst voor dat de betekenis van het ritueel en de context van wie en wat herdacht wordt duidelijk is.
- Het betrekken van kinderen bij herdenkingen betekent niet primair dat nieuwe rituelen of vormen van herdenken toegevoegd moeten worden. Voor kinderen is traditie ook belangrijk. Zorg daarom voor herkenbare rituelen, zoals de twee minuten stilte, een trompet of het zingen van het volkslied.
- Denk na over manieren om het begrip 'oorlog' dichterbij te brengen voor kinderen. Dit kan bijvoorbeeld door de aanwezigheid van militairen of een getuigenis van iemand die oorlog heeft meegemaakt.
- Soms hebben rituelen voor kinderen een vergelijkbare betekenis, bijvoorbeeld het leggen van bloemen, het aansteken van een kaars of het neerleggen van een ander voorwerp bij een monument. Wanneer kinderen mogen kiezen tussen deze vergelijkbare rituelen, geven ze meestal de voorkeur aan datgene wat zij het sterkst associëren met herdenken, in dit geval het leggen van een bloem. Bedenk daarom, met name bij het toevoegen van nieuwe rituelen, welke betekenis een bepaald ritueel heeft of wat u hiermee wilt uitdrukken of meegeven.
- Overweeg om niet alleen via scholen kinderen te bereiken, maar ook via clubs die met kinderen werken, zoals bijvoorbeeld de scouting. Investeer daarbij in het overdragen van kennis over de betekenis van herdenken en rituelen.

4.5 VERVOLGONDERZOEK

In vervolgonderzoek zullen we verder ingaan op de impact van herdenken op kinderen en jongeren. Leren zij de lessen die docenten of organisatoren van herdenkingen beogen door te geven? En wat doet herdenken met hen op emotioneel vlak? In een kwantitatief onderzoek zullen we ons verder verdiepen in de factoren die een herdenking aansprekend maken voor kinderen en hen aan het denken zetten.

REFERENTIES

1. Visser, W. (2016). 1WO2: Jongeren en de toekomst van herdenken. Conferentieverslag 14 mei 2016. Diemen: Bibliotheek Cogis.

2. Arzaaj, I., Sodderland, M., & De Regt, S. (2018). Doelgroepen onderzoek WO2. Utrecht: Motivaction & Universiteit Utrecht.

3. De Regt, S. (2018). Rituelen WO2: Jongeren en vieren. Intern onderzoeksrapport. Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.

4. Van Berkel, M.L.F. (2018). Wat weten Nederlandse jongeren over de Tweede Wereldoorlog? Nijmegen: Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.

5. Coopmans, M., Van der Lippe, T., & Lubbers, M. (2017). What is 'needed' to keep remembering? War-specific communication, parental exemplar behaviour and participation in national commemorations. Nations and Nationalism, 23(4), 746-769. DOI: 10.1111/nana.12300.

6. Rando, T.A. (1985). Creating therapeutic rituals in the psychotherapy of the bereaved. Psychotherapie 22, 236-240.

7. Boeije, H. (2014). Analyseren in kwalitatief onderzoek. Amsterdam: Boom Lemma uitgevers.

8. Holsappel, J. (2018). Vormen die geschiedenis tastbaar maken. Intern document, concept Amsterdam: Nationaal Comité 4 en 5 mei.

9. Van Tijn, Z. (2018). Aanpassingen bij 4 mei herdenkingen met jongeren als te betrekken doelgroep. Stageverslag. Utrecht: Universiteit Utrecht.

	Ritueel	Betekenis	Positief	Neutraal	Negatief
1	Namen noemen		- Indrukwekkend (door aantal/leeftijd) - Dichtbij		- Te lang - Alles of niets - Weinig nut - Teveel invullen/sturing
2	Gedicht		- Actief leren/nadenken - Bijzonder/eervol om te doen - Schattig (uitstraling) - Overdragen (symboliek)	- Betrokkenheid kinderen belangrijk voor ouderen	- Inhoud schiet tekort - Te lang/saai - Eng/spannend (uitvoering)
3	Getuige WO2		- Indrukwekkend - Echte kennis (waargebeurd) - Focus op één persoon		- Doden herdenken, niet zomaar verhalen vertellen - Niet te verstaan - Te heftig
4	Getuigenis vluchteling		- Actualiteit benadrukken - Dichtbij - Jongerenperspectief - Dezelfde ervaring WO2	- Persoonlijke keus - Belangrijk voor vluchtelingen	- Niet passend bij WO2 - Geen Nederlander - Te heftig
5	Vlag halfstok	- Onbekend - Verdriet/rouw tonen - Eren	- Verbondenheid - Zichtbaar (uitstraling) - Nadenken - Iets doen - Traditie - Mooie symboliek		- Niet alleen Nederland - Nederlanders niets gedaan voor bevrijding - Onzin (geen betekenis)
6	Stilte	- Respect tonen/eren - Opoffering - Ernst/onrecht beseffen - Onbekend	- Nadenken - Indrukwekkend - Samen - Traditie	- Belangrijk voor overlevenden	- Nergens aan denken - Te lang - Niet echt stil - Emoties van anderen
7	Aanwezigheid militairen	- Respect tonen/eren - Opoffering - Besef van redding	- Levende reminder - Inspiratie voor anderen - Traditie	- Belangrijk voor militairen	

8	Kransen leggen	- Onbekend - Eren - Liefde tonen - Dankbaarheid tonen	- Iets (terug)doen - Aandacht per groep - Kinderen betrekken	- Belangrijk voor specifieke groepen - Andere rituelen belangrijker	- Te vrolijk - Niets mee te maken - Te lang
9	Bloemen leggen	- Niet vergeten - Vergelijkbaar met andere rituelen (kaars/krans) - Respect tonen/eren - Onbekend	- Kinderen betrekken - Gericht nadenken - Iets (terug)doen - Associatie met doden - Traditie	- Betrokkenheid kinderen belangrijk voor ouderen - Actief hoeft niet	- Niet passend - Dubbelop - Drukte - Verkeerde intentie
10	Knuffels leggen	- Vergelijkbaar met andere rituelen (bloemen) - Overleden kinderen - Onbekend	- Iets persoonlijks geven - Schattig (uitstraling)		- Beter doel - Onzin (geen betekenis) - Milieuvervuiling - Lelijke knuffels (uitstraling)
11	Stenen leggen	- Vergelijkbaar met andere rituelen (bloemen)	- Onvergankelijk (uitstraling/ symboliek) - Eerder gedaan/gezien	- Niet eerder gedaan/gezien - Persoonlijke keus	- Lelijke stenen (uitstraling)
12	Kaarsen aansteken	- Onbekend - Overleden militair - Vergelijkbaar met andere rituelen (bloemen)	- Nadenken - Iets doen - Samenwerken	- Niet eerder gedaan/gezien	- Onzin (geen betekenis) - Niet nadenken
13	Smartphone Orchestra		- Achtergrondverhaal - Samen - Eigentijds voor jongeren	- Niet nodig	- Alweer mobiel - Show
14	Wenskaartjes schrijven		- Iets persoonlijks geven		- Vergankelijk (uitstraling)
15	Ballonnen oplaten		- Eerder gedaan		- Milieuvervuiling
16	Fakkel dragen			- Geen ervaring	- Onzin (geen betekenis)
17	Klokken luiden		- Traditie - Handig/praktisch	- Niet eerder gedaan/gezien	
18	Trompetsignaal		- Traditie - Muziek raakt		- Associatie met circus

Nationaal Comité 4 en 5 mei

Project Rituelen

ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum